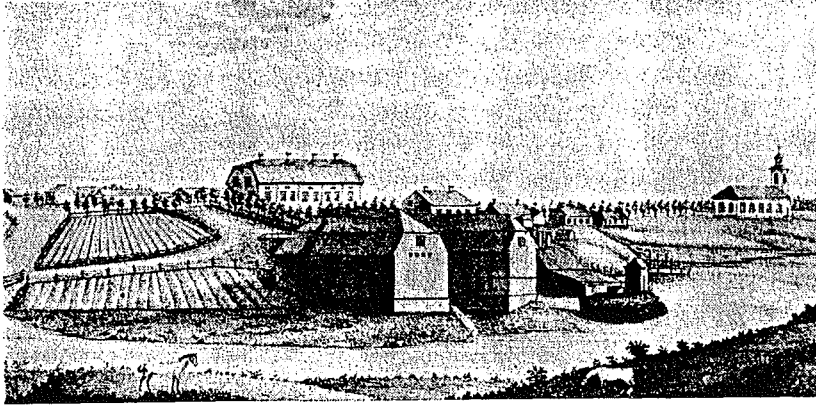
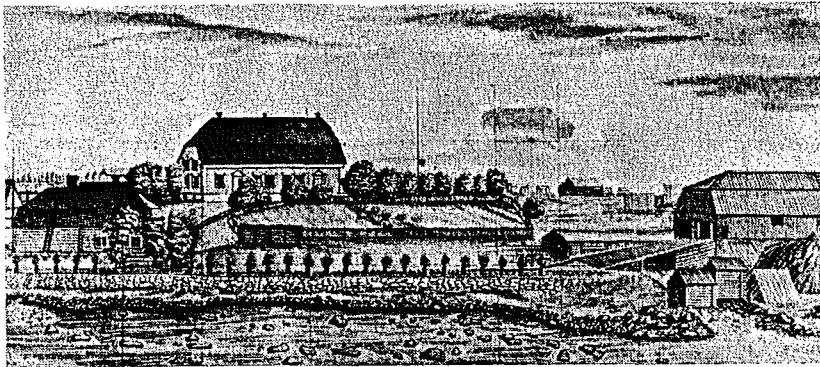

SÄVAR S BRUKSEPOK

Sävar Järnbruk. Målning av komminister Linder. Foto Museet.

Sävar finbladiga såg. Målning av komminister J. A. Linder. Foto Museet.

Inledning

Det som kanske tydligast påminner om en svunnen bruksepok i Sävar är den ståtliga Sävargården på Gammlia i Umeå. Under 1800-talet tjänade denna herrgård som boningshus åt brukspatron Forssell. 1920 skänktes gården till Västerbottens Hembygdsförening och flyttades således från Sävar till Umeå.

Bruksepoken kan sägas ha sin början år 1765, när det bottniska handelstvånget upphörde. Det medförde att fartyg från de svenska och finska kusterna i norr ej längre behövde erlägga tullavgifter i Stockholm på importerat och exporterat gods. Nu kunde handel och industri vid Bottenhavet och Bottenviken expandera - inte minst i Sävar under släktet Forssells ledning. De anlade i slutet av 1700-talet och början av 1800-talet ett sågverk, ett järnbruk och slutligen ett skeppsvarv. När det talas om Sävars bruksepok är det egentligen alla dessa tre näringsgrenar som åsyftas. Forssells verksamhet kom att under närmare 100 år ha mycket stor betydelse för orten, människorna och skogstillståndet. Det är om detta denna text skall handla.

Sågverket och flottning

År 1787 fick kronofogden, landskamrern och assesorn Per Forssell och hans bror, handlaren Eric Forssell, kungens tillstånd att anlägga ett finbladigt sågverk i Sävarån. De fick också rätt till 800 träd från skatte- och allmänningssskogar, stubbavgift skulle dock erläggas. Med anledning av åns kostsamma flottningsrensning beviljades sågverket dessutom 6 frihetsår.

År 1791 togs sågverket i drift, men redan år 1785 började bröderna Forssell göra överenskommelser med befolkningen längs Sävarån om virkesleveranser. Botsmarks byamän förband sig att årligen hugga och till ån transportera 2000 stockar, Gravmark 1500, Bullmark 600 och Tålsmark 500. De levererade stockarna skulle vara minst sju alnar (ca 4 meter) långa och hålla 9 tum (ca 27 cm) i topp. Till en början accepterades endast fura.

Jag har hittat få uppgifter om sågverkets produktion. År 1878 var dock sannolikt ett av de bättre åren. Då tillverkades 17 860 m³ plankor och brädor. Sista året sågen var i drift, d v s 1889, sågades 117 335 timmer till 11 500 m³ sågad vara. Det skall dock poängteras att båda dessa angivelser härrör från den tid då sågen ej längre var i Forssells ägo.

Innan några mer omfattande strömmrensningar hunnit göras, var det mycket svårt att transportera timret ned till sågverket. Enligt uppgift tog det två år att flotta det från Sävaråns övre delar ned till sågen. Efter sågning buntades virket ihop, och flottades sedan de två återstående milen till havet. I Skeppsvik togs virket om hand och ströades. Efter torkningen skeppades det ut till köparna.

Trots det riskfyllda flottningsarbetet och den mångåriga verksamheten (de sista stockarna flöt fram år 1951) skall det endast ha inträffat en drunkningsolycka. Olyckstillbudet var förstas desto fler. Ett som det ofta berättas om inträffade vid Långforsen. En av flottarna tappade fotfästet och hamnade i vattnet. Han försvann omedelbart ur kamraternas åsyn. Alla ansåg honom förlorad, så när han efter en stund dök upp långt nedanför forsen ropade en av hans uppskakade flottarkamrater: - Ropa då på Gud gubbjävel, innan du dör! Kanske var det precis vad mannen hade gjort, för han lyckades ta sig i land med livet i behåll.

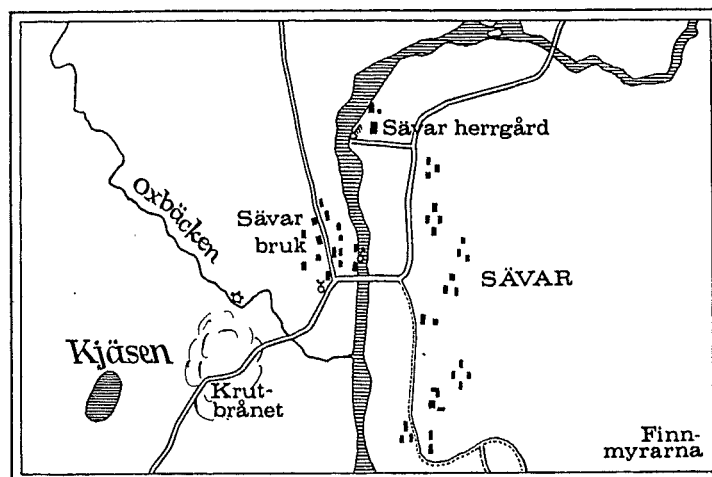
Järnbruket

Det fanns många fördelar med att anlägga sågverk och järnbruk i anknytning till varandra, bl a kunde vattenkraft och dammanläggningar utnyttjas bättre. Därför var det ingen överraskning att även Forssells önskade göra så. År 1804 gav regeringen bröderna tillstånd "... att vid Säfvar by och Säfvar Elf uti Umeå socken samt Westerbottens län, där de skola innehafva tjenligt Byggnadsställe och ansenliga skogar, få anlägga ett ämnes-Jernverk till beredande af Manufactursmide." Bruket stod färdigt år 1805. Det utgjordes av en stångjärnssmedja och ett manufakturverk, där man bl a tillverkade spik och hästskor.

Då ingen järnmalm fanns på orten fick de rätt att köpa 750 skeppund (ca 145 870 kg) tackjärn från ett par bruk i Bergslagen. I regeringens svarsbrev betonas värdet av goda skogstillgångar. Mycket skog var ju en förutsättning för att kunna försörja bruket med tillräckliga mängder kol. Forssells egna skogar, vid denna tidpunkt 2175 ha, ansågs kunna producera 1 210 m³ kol årligen. Genom kontraktsteckning kunde bruket räkna med ytterligare 2 200 m³ kol per år från bondeskog. Med åren ökade det egna skogsinnehavet, och omlring år 1850 fylldes brukets kolbehov till största delen av egna skogstillgångar.

Det forsellska engagemanget i bruksdriften inom Sävar utökades 1839. Eric Forssell d y köpte då en tredjedel av andelarna i Johannisfors Järnbruk, beläget några kilometer uppströms i ett biflöde till Sävarån.

Under årens lopp drabbades bruket av flera motgångar. År 1805 brann den första herrgården ned, och därmed förstördes en mängd viktiga handlingar. Byggnationen av nuvarande Sävargården påbörjades omedelbart. Den 19 augusti 1809 stod Slaget i Sävar - en kamp mellan svenskar och ryssar. Till en början låg stridens centrum på en liten skogshöjd, som från denna dag bär namnet Krutbrånet. Så småningom drog de ryska trupperna in mot själva byn, och järnbruket hamnade mitt i skottlinjen. Följderna för bruket blev förödande. Byggnader förstördes, lager plundrades och färdiga kolmilor brändes upp. På denna förstörelse skrev Eric Forsell till "Stormäktigste Allernådigste Konung" och begärde skattelättnad i fem år, annars skulle verksamheten läggas ned. Kungen beviljade tre års skattelättnad.

Sävar 1809. Skiss av Sören Jönsson.

Samma år, 1809, avlider Per Forssell 57 år gammal. Hans son, Olof Forssell blir ny delägare. Eric Forsell dör 1832 vid en ålder av 77 år. Olof Forssell står då som ensam ägare några tiotal år tills hans söner, Eric och Per, kommer in i företaget. På 1820-talet brann stångjärnssmedjan ned, men återuppbyggdes snart. Samma öde gick manufakturverket till mötes år 1860.

Trots dessa motgångar producerade bruket en hel del. Mellan åren 1817 och 1865 tillverkades 5 436 770 kg stångsmide och 1 286 050 kg manufakturvaror. Till detta bör det ha åtgått ungefär 92 425 respektive 25 720 m³ kol. Sommartid kunde dessa varor transporteras ned till Skeppsvik ovanpå virkesbuntarna från sågen - ytterligare en fördel med att koppla samman järnbruks- och sågveksverksamhet.

Skeppsvarvet

Under 1800-talets mitt rådde högkonjunktur för både trävaror och järnprodukter. Det satte fart på skeppsbyggandet. På 1840-talet flyttade handelshuset Forssell sin varvsverksamhet från Umeå till Skeppsvik, och förlängde därmed sin tillverknings- och handelskedja i Sävarådalen. Allt tyder på att varvet blev färdigt 1848. Hur många fartyg som byggdes där är osäkert, men troligen inte fler än tre större skepp. Sannolikt reparerades desto fler, och kanske byggdes där även ett antal mindre fartyg ämnade för kusttrafik.

Bruksepoken och människorna

Sågverket, järnbruket och varvet hade egentligen inte så många fast anställda. På sågverket arbetade en sågställare och sju sågdrängar. I stångjärnsmedjan arbetade åtta personer och vid manufakturverket var antalet det samma. (Saknar uppgift om antal fast anställda vid varvet).

Hela den forssellska verksamheten var dock mycket beroende av böndernas tjänster i form av skogsavverkning, flottning, kolning, tjärbränning och transporter. Hur blygsam betalningen än var innebar den ekonomisk förstärkning, Lite extra pengar kunde vara helt avgörande för försörjningsmöjligheterna, särskilt under missväxtår. Inkomsterna bidrog även till att stabilisera bosättningarna. Få flyttade från en plats där det fanns åtminstone en liten säker inkomst. Människorna som bestämt sig för att stanna vårdade och utvecklade sannolikt sina egendomar bättre än de som ständigt tänkte på uppbrott.

Bruket erbjöd inte bara tjänster, utan också möjlighet att låna pengar. Många blev frestade och vissa skuldsatte sig tungt. Fler än en bonde fick gå från sin gård av den anledningen. Den sorgligaste historien i detta sammanhang är nog den om Magdalena Andersdotter, änka till Johan Jacobsson. Johan hade under sin levnadstid skuldsatt dig hos brukspatron. Efter hans död gick gården på auktion och inropades av Forssell. Magdalena fick bo kvar mot ett litet arrende. Innan sorgeåret var över inledde hon ett förhållande med en dräng från grannbyn, och följen blev att Magdalena födde en välskapt gosse. Ett utomäktenskapligt barn var mer eller mindre en katastrof på denna tid. Dessutom vägrade drängen erkänna faderskapet. Brukspatronen fann Magdalenas förehavanden förkastliga och sa upp arrendet. Som ensamstående och utfattig blev det mycket svårt att mätta fyra små munnar (hon hade tre barn från sitt äktenskap med Johan). Magdalena bad grannar, länsman och kyrkoherden om hjälp, men igen ville befatta sig med denna fallna kvinna. Kvällen den 29 maj 1838 återvänder Magdalena hem från en resultatlös tiggarevandring. Barnen är hungriga och hon har nästan inget att ge dem. Med stor förtvivlan blandar hon därför några droppar svavelsyra i minstingens mjölk. Två timmar senare avlider sonen under svåra plågor. Den 14 juli 1838 döms hon till döden av Umeå Tingsrätt. Den 20 mars 1839 verkställs domen - Magdalena halshuggs och bränns på bål i en skogsglänta två kilometer norr om Johannisfors. Det var sannolikt den sista avrättningen i Sverige för ett sådant brott.

Skogstillståndet längs Sävarådalen vid denna tid

Den industriella verksamheten i Sävar krävde stora mängder skogsråvara. Tidigare nämndes att det år 1889 flottades 117 335 stockar ned till sågverket. Dessa hade naturligtvis avverkats i skogarna längs Sävarån. Vidare nämns det att järnbruket slukade ungefär 118 145 m³ kol mellan åren 1817 och 1865. För att framställa detta kol måste det ha behövts ca 627 150 m³ ved, om utbytet var 30 %.

Det är svårt att hitta direkta beskrivningar av skogstillståndet vid den här tiden, men Pehr Stenbergs "Umebeskrivning" från år 1800 ger en fingervisning. Om skogen i Sävar skriver han: "Säfvar bys skog är af oduglig art och föga tillgång på timmer; närmare byn är han mycket medtagen. Skogstillståndet i Johannisfors beskrivs så här: "...alla skogsbackar bära tallskog, men av oduglig art, knölig wind och krokig; och det mästa deraf är dertill af skogeld förtärd och förstörd." Längre norrut, i Gunnismark, såg han skogen så här: "Skogen på denna hed är, dels medelst kohlbränning till Säfvar Bruket, och dels af skog-eldar förstörd, och det lilla som återstår är av odugelig art." Slutsatsen av detta är inte att all skog längs Sävarån var av "oduglig art". Stenberg beskriver även välbestockade områden med vacker skog. Citaten är valda för att försöka visa att verksamheten i Sävar troligen hade stor påverkan på skogen många trakter.

Bruksepokens slut

Handelshuset Forssell hade tidvis ekonomiska bekymmer, säkert på grund av alla motgångar. År 1862 blev situationen ohållbar och firman begärdes i konkurs. Bruket och sågverket bytte därefter ägare ett par gånger för att fr o m år 1879 ingå i Sandvik Ångsåg AB. Bruket hölls i drift fram till år 1865. Sågningen i Sävar och utskeppningen i Skeppsvik fortsatte t o m 1889, då brädgården vid havet brann ned. Skeppsvarvet lades ned vid konkursen och firmans sju skepp såldes ut.

Efterlämnade spår

Av bruksepokens livliga verksamhet syns ganska lite idag. Själva bruket och sågen finns inge kvar. Platsen där bruket uppfördes kallas dock Bruksbacken, och den fors där sågen låg heter än idag Sågforsen. I Kryppedalen, nedanför Bruksbacken, finns rester av dammbyggnationen kvar. Av flottningsepoken syns kanske tydligare spår, bl a kantas ån av timmerkistor som byggdes för att styra virket. I Skeppsvik står brukspatrons sommarresidens, en timrad och numera sprucken magasinbyggnad kvar. Det sägs att på Hästskäret blommar för orten främmande växter, som skall ha kommit med fartygens barlast. Skogarna längs Sävarådalen bär sina egna spår och på Gammlia står som sagt Sävargården.

Referenser

- Arpi, G. (1951). Den svenska träkolsförsörjningen 1830 - 1950. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie n:r 14. Stockholm.
- Fahlgren, K. (1973). Blad ur Sävar sockens historia. Umeå.
- Jansson, S O. (1950). Måttordbok, Svenska måttstermer före metersystemet. Nordiska Museet. Stockholm
- Sandström, A. (1993). Historien om Tre byar, Bodbyn, Bullmark, Gravmark. Markaryd.
- Wennstedt, M. (1987). Pehr Stenbergs Umebeskrivning. Umeå.